

ինչպէս բերդը, այնպէս և գիւղը կոչուել են սև բերդ՝ Կարա-Կալա: Ղորոխ-գիւնէյ.—(62° 11' 30"—40° 37' 57").—Անտառապատ մի փոքրիկ գիւղ է, բնակիչները շիա թուրքեր են, 32 տուն, 131 ար. 128 իգ. միասին 259 հոգի: Պարապուժ են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Ուլաշիկ.—(62° 12' 10"—40° 38' 25")—Անտառապատ մի փոքրիկ գիւղ է, բազմաթիւ աղբիւրներով, որոնք միանալով թափուած են Ջանգուի մէջ, Բնակիչները շիա թուրքեր են, 90 տուն, 240 ար. 185 իգ. միասին՝ 425 հոգի: Պարապուժ են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Կարախլու.—(62° 14' 35"—40° 35' 10").—Անտառի մէջ գետեղուած մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, Բնակիչները շիա թուրքեր են, 23 տուն, 98 ար. 83 իգ. միասին 181 հոգի: Պարապուժ են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Դաղա-կիշլաղ.—(62° 15' 20"—40° 36' 50").—Ջանգուի աջ ափին մի փոքրիկ բլրակի վրայ գետեղուած աննշան գիւղ է, շիա թուրք բնակիչներով, 56 տուն 248 ար. 180 իգ. միասին՝ 428 հոգի: Պարապուժ են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Կորչուլու.—(62° 16' 20"—40° 36' 5").—Ջանգու գետի ձախ ափին, փոքրիկ հարթութեան վրայ, անտառապատ մի փոքրիկ գիւղ է, 47 տուն շիա թուրք բնակիչներով, 170 ար. 130 իգ. միասին՝ 300 հոգի: Պարապուժ են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Սոյիւղ-բուլաղ.—(62° 20' 50"—40° 7' 2").—Մի սառնորակ, յորդ աղբրի եզրին, Ալիբէյ լեւան լանջին գետեղուած, անտառապատ փոքրիկ գիւղ է, ուր դեռ ևս մնում են հայկական մի կիսաւեր եկեղեցի և մի քանի հինաւուրց խաչքարեր: Բնակիչները եզիդիներ են, 35 տուն 153 ար. 143 իգ. միասին 296 հոգի: Պարապուժ են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Դալի փաշա կամ Փաշաքանդ.—(62° 20' 7"—40° 34' 55").—Ջանգուի ձախ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, անտառապատ գիւղ է, շիա թուրք բնակիչներով. 90 տուն. 353 ար. 320 իգ. միասին 673 հոգի: Պարապուժ են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ, նաև մեղուաբուծութեամբ: Դիւղում կայ հայկական մի եկեղեցու աւերակ:

ԱՐԶԱՔԵՆՏԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Սլափարս.—(62° 17' 54"—40° 25' 22").—23 դեպիառին տարածութեամբ փռուած է մի հարթութեան վրայ, որի հարաւային

կողմում բարձրանում է մի բլուր, կրելով մի հին մրցի որմնապատեր: Արևելյան կողմում էլ բլրում է մի յուր սահնորակ աղբիւր, ջուր մատակարարելով ամբողջ գիւղին:

Ուշագրաւ է նախ Ծիրանաւոր անուամբ մի ուխտատեղի, — մի սրբատաշ եկեղեցու կիսակործան պատեր, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է. *Նւ յորժամ եղեւ թուականիս թորգումեան Յ Ծ. ** կամայն Աստուծոյ խորանս... Գրիգոր իշխան...

Սրա մօտ է մի անշուք, հին եկեղեցի ս. Վարդան անունով, որ պահուում է 1830 թ. Մակուայ համանուն եկեղեցուց բերուած մի կլոր քար՝ աւանդութեան ասելով ներկուած ս. Վարդանի արիւնով: Ամեն տարի Գիւտ խաչի տօնին ահագին բազմութիւն է գալիս այստեղ ուխտ:

Մի սրբատաշ եկեղեցի էլ շինուած է 1893 թ. ս. Աստուածածնի անունով:

Բնակիչները բոլորը հայեր են՝ Խոյից, Մակուից, Վեդիայից և Աւաջուդից 1830 թ. գաղթած. ընդամենը 396 տուն. 1384 ար. 1305 ի. ի միասին 2689 հոգի: Այս գիւղացիներին մէջ գաղթականութիւնը շատ տարածուած է, միայն երեանում 60 տնից աւելի առևտրով պարապողներ կան: Գաղթականութեան շնորհիւ մտաւոր զարգացումն էլ համեմատաբար բարձր է. ունին մի եկեղեցական-ծխական դպրոց:

Պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, անասնապահութեամբ և առևտրով: Ունին 10 դ. 768 ք. սաժէն տարածութեան այգիներ, 2309 դ. 1888 ք. սաժէն վարելահող և 693 դ. 2228 ք. ս. արօտատեղի:

Հռչակուած է այստեղի ցորենը:

Գիւղացիներից շատերը պարապում են նաև ոչխարի մորթուց մուշտակ կարելով, որ ծախւում է մինչև 20 բուլբիով:

Ամառները երեանից հայիւր այստեղ ևս գալիս են ամառանոց:

Բջին. ($62^{\circ} 18' 50''$ — $40^{\circ} 27' 45''$). — Տեղաւորուած է մի քարքարոտ ձորակում, որի միջով ոլորապտոյտ հոսում է Զանգու գետը: Ահագին քարաժայռեր պատում են գիւղի արևելյան և հարաւային կողմերը, և մերկ, սրածայր բլրակներ ձգւում հիւսիսային կողմում: Զորակն արևելքից դէպի արևմուտք հետզհետէ լայնանում է և շատ զեղեցիկ տեսք ստանում: Զանգուի եզրերը

*) 901 թ.

պատած են մեծ մասամբ վանականի և հասարակ դեղին մարմարիոնի հանքերով, որոնք արևի ճառագայթների տակ փողփողում են: Գիւղի արևելեան կողմը բարձրանում է մի հինաուրաց ամրոց, իսկ հիւսիսային կողմում, բլրակի լանջին հռչակաւոր ս. Աստուածածնի վանքը *): Գիւղական անշուք տները բռնելով հիւսիսային բլրակի և արևելեան քառաժայռի լանջերը՝ այժմ կառուցւում են արևմտեան կողմում բացուող հովտի մէջ:

Գիւղը բռնում է 32 դ. 960 ք. ս. տարածութիւն, որից 20 դ. 1920 ք. ս. գտնւում է շինութիւնների տակ:

Ամրոցը շինուած է գիւղի արևելեան կողմը բարձրացող բլրի գագաթին: Սա երեք կողմից էլ շրջապատուած է Զանգու գետով: Զորորոդ, հիւսիսային կողմում եղել են աշտարակներ և միակ դուռը: Պահլաւունեաց տոհմի այս բամբակուռ ամրոցը պատած է եղել հաստ պարսպով, որի մի մասը գիւղացիները քանդել են, քարերը իրենց շինութիւնների վրայ գործածելու:

Ամրոցի մէջ կայ մի աւեր եկեղեցի, որ աւանդաբար Ս. Պաշ է կոչւում, ջրի մի աւազան և մի ստորերկրեայ անցք, որ իջնում է մինչև Զանգու գետը: Նկատելի են տների հիմնապատեր:

Բջնի գիւղը յիշատակում է դեռ հինգերորդ դարի երրորդ քառորդում Ղազար Փարպեցուց իբրև շերեւելի գիւղ: Յայտնի չէ թէ երբ այս գիւղը դարձել է Պահլաւունի տան սեպհականութիւն, միայն ժ. դարի առաջին կիսում առաջին անգամ յիշատակւում է, որ Բջնիի տէր Վասակ Պահլաւունին՝ Հոլում մականուանուած՝ Դեմեժկաց յարձակման միջոցին քաջաբար պատերազմել է նրանց դէմ, միայն յետոյ մի դարանակալից սպանուել է Սերկկլի լեւրան վերայ քնած ժամանակ **):

Մի կարճ միջոցից յետոյ, Վասակ Պահլաւունու որդի Գրիգոր Մագիստրոսը նոյնպէս 1043 թուին թուրքաց ասպատակութիւնների ժամանակ իւր զօրքով բանակ է դրել այս Բջնու մօտ՝ Հրազդանի ափին, և սաստիկ պատերազմելով յաղթել է պարսից զօրքին և շատ իշխանների ձերբակալել, իսկ զօրքը փախցրել Պարսկաստան: ***):

Այս միջոցներին Բջնին գտնուել է բաւական բարգաւաճ գրութեան մէջ և քաղաք կամ բերդաքաղաք կոչուել:

Սակայն Բագրատունեաց հարստութեան անկման ժամանակ այս քաղաքն ընկել է, որովհետև 1045 թուին նրա տէր

*) Տես նշանաւոր վանքերի նկարագրութեան մէջ:

**) Արիստակէս Լառտիվերտացի ժ. Վարդան Մե.

***) Մտաթէոս Ուռհայեցի:

Գրիգոր Մազիստրոսը յանձնել է Յունաց կայսեր և նրա փոխարէն ստացել Միջագետքում գիւղեր և քաղաքներ: Այնուհետև մինչև ԺԳ. դարը Բջինի մասին ոչ մի առանձին յիշատակութիւն չկայ, միայն պարզէ, որ շրջակայ գաւառների հետ միասին սա ևս ընկել է Պարսից տիրապետութեան ներքոյ, որից 1201 թ. խել ևն Ջաքարէ և Իվանէ սպասաւարները, որոնց տոհմը այնուհետև տիրապետել է սրան: 1358 թուին այս տոհմից՝ Աթաբակ Շահինշահի որդի Աթաբակ Ջաղան պատերազմել է Պարսից Մէլիք Աշրաֆի հետ, որ Քէջնի քաղաքը խլել էր, քաղաքը հիմանց քակել, շատ անուանի մարդ սրի քաշել և եկեղեցիները տապալել», և յետ է խել Բջին, ժողովրդին հարկից և ծառայութիւնից ազատ կացուցիւ և նորոգել եկեղեցին*):

Այս վերանորոգութիւնից զրեթէ երեսուն տարի յետոյ, 1387 թուին Բջին ևս ենթարկուել է Լանկթամուրի աւերածութեան, Իաղմուր անուն մի վորապետ շխարհալ զամուրն Բջնոյ էառ զնա, և սպան զիպիսկոպոս աշխարհին զՏէր Վանական, որ էր այր իմաստուն և գիտնական և ողորմած և զթած ամենայն աղբատաց**):

120 տարուց յետոյ Բջին յիշուում է այս՝ «աստուածաբնակ և անառիկ դղեակ Բջնու» երկնանման աթոռ ս. Աստուածածնի եպիսկոպոս Գրիգորի 17 տարու և 6 ամսուայ ընթացքում արտագրած աւերտարանի յիշատակարանում 1475 թուին, որից յետոյ դարձնալ մոռացութեան է տրուում մինչև ԺԷ դարի սկիզբը, ձէլալեանց ասպատակութիւնների միջոցը, երբ սրանց աւերածութիւնների պատճառով այնպիսի սոսկալի սով էր ընկել այս կողմերում, որ մինչև անգամ մի քանի կանայք մարդիկ էին դաւում, սպանում և հիմում ուտում***):

Այնուհետև կրկին պատմութիւնը լուում է այս մասին մինչև ԺԹ. դարի երեսնական թուականները, երբ տաճկահայ գաղթականութեան միջոցին Վանի վիլայէթի Արծափ և Բոռամուսուն գիւղերից հայեր գաղթեցին այստեղ և շէնացրին: Յայտնի չէ թէ ինչ հանգամանքներով այս գիւղը դեռ Պարսից տիրապետութեան միջոցին պատկանելիս է եղել երևանցի Գեղամեան տոհմին, որից Արսէն Սուլթանը 1876 թուին Կէորդ Դ. կաթողիկոսի օրով վաճառեց ս. Էջմիածնին 75,000 լուրլիով:

Բջինի այժմեան բնակիչները հայեր և թուրքեր են, ընդա-

*) Եկեղեցու վրայի տրձանագրութիւնից:

**) Թուվա Մեծփեցի. յիշ. Ալիշան. Միսական, էր. 274:

***) Առաքել պատմ. գլ. Է:

մենը 290 տուն 828, ար. 815 իգ. միասին 1643 հոգի. սրանցից հայեր են 150 տուն, 412 ար. 405 իգ. միասին՝ 817 հոգի, թուրքեր՝ 140 տուն, 416 ար. 410 իգ. միասին՝ 826 հոգի: Պարապուժ են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին ամբողջովին էջմիածնապատկան 1540 դ. 174 ք. ս. վարելահող, 16 դ. անտառ, 565 դ. 800 ք. ս. խոտատեղի և 2788 դ. 1740 ք. ս. արօտատեղի:

Արզաբենտ՝ հնումը Արտազական. ($62^{\circ} 15' 55'' - 40^{\circ} 27' 7''$). Կալուածատիրական մի փոքրիկ գիւղ է, 11 դեսեաւտին տարածութեամբ, երկու ձորակների միջավայրում: Գիւղում ուշադրութեան արժանի առանձին բան չկայ, բացի մի հասարակ եկեղեցուց և ս. Գէորգ անուամբ մի մատուռից: Աւելի ուշադրաւ է $1\frac{1}{2}$ կիլոմետր հեռաւորութեամբ, արեւմտեան կողմի երկու ձորակներով մեկուսացած, անտառապատ բլրի վրայի Նիդուսի ս. Աստուածածին վանքը *) շրջապատուած տների հիմնապատերով ու խաչքարերով:

Վանքի արեւմտեան կողմը կայ մի կիսաւեր մատուռ:

Արզաբենտի բնակիչները բնիկ հայեր են. 170 տուն, 666 ար. 662 իգ. ի միասին 1328 հոգի: Պարապուժ են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ այգեպահութեամբ: Ունին 927 դ. 1199 ք. ս. վարելահող, 1308 դ. 1439 ք. ս. արօտատեղի, միայն մի դեսեաւտին այգի: Դիւղի շուրջը պատած է 586 դ. 2398 ք. ս. տարածութեամբ անտառ:

Դալլեար. — ($62^{\circ} 15' 30'' - 40^{\circ} 29' 24''$). — Կալուածատիրական մի փոքրիկ գիւղ է, որ թէպէտ 12 դ. 1440 ք. ս. տեղ է բռնում, սակայն տները կուտակուած են միայն 6 դեսեաւտինի վրայ: Շրջապատուած 1264 դ. 1472 ք. ս. տարածութեան հիւսնալի անտառով և բազմաթիւ ծաղիկներով, դերձ չէ միացել մեր սուրբ հայրերի աչքերից, որոնք մի վանք են կառուցել այստեղ:

Միայն մի քանի կցկտուր արձանագրութիւններ դեռ ևս պահոււմ են այդ վաղեմի սրբավայրի յիշատակը:—

Տաճարի վրայ.

Կամաւն Աստուծոյ մեղատու Սարգիս վարդապետ, որ առաջնորդ եղէ եւ շինեցի զուրք Աստուածածինս եւ ետու գորած այգին եւ հնժան ի Շէնգաւիթ եւ զիմ՝ քաժին այգին ի Ձիթենիա... Հայրս եւ եղբարքս հաստատեցին ի տարին Ժ. ար ժամ. ով խափանէ...

*) Տես նշանաւոր վանքերի նկարադրութեւն բաժնում:

Սրանից բարձր.

Կաման Աստուծոյ եւ Քահանայապետ եւ դասապետս միաբանեցաք սուրբ ուխտիս... Աշտարակայ այգոյ զննմանս շինեցաք եւ այլ ինչս տվաք եւ միաբանքս հաստատեցին... Բ. պատարագ ի թվիս ՈԾԶ*):

Սրանից էլ բարձր:

Կաման Աստուծոյ եւ Մեսրոպե Երեց զննցի զՇատլոյսնց այգոյն չարէքն... ԻՌ. ղահնկան, եւ ետու սուրբ Աստուածաւորինս, եւ սպասաւորքս ետուն Բ. պատարագ ի տարուջն, ով խափանէ, իմ մեղացն պարտական...

Դալիսար գիւղի այժմեան բնակիչները թուրքեր են, 65 տուն, 196 ար. 189 իգ. ի միասին 281 հոգի: Պարագում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 149 դ. 2080 ք. ս. վարելահող, 160 դ. 950 ք. ս. արօտատեղի և 2521 դ. 1462 ք. ս. արօտատեղի:

Ախվերան. — (62° 10' 40" — 40° 30' 57"). — Տեղաւորուած է Ալիբէկ լեռան լանջին, մի ձորակի մէջ, որի միջով հոսում է մի գետակ, սկիզբն առնելով Ալիբէկ լեռից: Բնում է 2 դ. 960 ք. ս. տարածութիւն: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 71 տուն, 212 ար. 204 իգ. միասին՝ 416 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է. ունին 190 դ. 1689 ք. ս. վարելահող և 1024 դ. 2067 ք. ս. արօտատեղի, գիւղի շուրջը կայ 616 դ. 1600 ք. ս. տարածութեամբ արքունական անտառ:

Օղանյար. — (62° 13' 10" — 40° 24' 28"). — Տեղաւորուած է Չանգի գետի ձախ ափին, և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի, բնում է 2 դ. 1920 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղում կայ ծծմբային ջրի մի աղբիւր, որ բոլորովին անխնամ է թողնուած: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 66 տուն, 181 ար. 176 իգ. միասին 357 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է: Ունին 288 դ. 1920 ք. ս. վարելահող և 221 դ. 211 ք. ս. արօտատեղի:

Գիւմուշ, հնումը, Կարենիս (62° 16' 8" — 40° 23' 28"). Մի փոքրիկ գիւղ է 3 դ. 480 ք. ս. տարածութեամբ, որի մէջ կայ մի հայկական հինաւուրց եկեղեցու աւերակ: Այստեղից փոքր ինչ հեռու, ձորակի մէջ բարձրանում է Կարենավանքը, որ այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած **):

*) 1207 թ.

**) Տես վանքերի նկարագրութեան բաժնում:

Գիւմուշ գիւղի այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են: Պարսկաստանից, 71 տուն 224 ար. 216 իգ. ի միասին՝ 439 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 353 գ. 960 ք. ս. վարելահող և 483 գ. 2016 ք. ս. արօտատեղի:

ՔԵԱՆՔԵԱՆԻ ԳԻՒԴԱԿԱՆ ՀԱՍՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Քեանքեանի գիւղական համայնքը, որ բռնում է նախկին Մազազ գաւառի մի մասը, ներկայացնում է մի բարձրաւանդակ, կտրտուած Ամմանկան լեռնաշղթայի ճիւղերով: Երկիրն ընդհանրապէս բարձրադիր է, լեռներն մերկ և ապառաժոտ, շատ տեղեր ծածկուած ահագին կարկանդակով: Տեղ տեղ երևում են լեռնային գոգաւորութիւններ՝ ծածկուած աղքատ բուսականութեամբ, ահա այսպիսի տեղերում զետեղուած են փոքրիկ գիւղեր, որոնք հազիւ հազ կարողանում են իրենց գոյութիւնը պահպանել: Լեռներից ամենանշանաւորը Շամիրամայ լեռն է, որ այժմ կոչւում է Հադիս, այսինքն մեծ, առաջաւոր, 8337 ոտնաչափ բարձրութեան: Լեռը լերկ է, անշուշտ հրաբխային, զուրկ բուսականութիւնից, գագաթին կայ մի հինաւորաց փոքրիկ ամրոցի հետք և մի քատար:

Երկրորդ նշանաւոր լեռը Քոթան—դաղն է, որ այսպէս է կոչուել, որովհետեւ բոլոր լանջերին քոթանը այսինքն գութանը բանում է, մշակելի է: Բարձրութիւնն է 7581 ոտնաչափ:

Այս ամբողջ բարձրաւանդակի վրայ ոչ մի գետ կամ գետակ չկայ և նոյն իսկ աղբիւրներ չափազանց սակաւաթիւ են. գարնան սկզբին, երբ հալչում է ձիւնը՝ հազարաւոր վտակներ վազում են լեռների գագաթներից դէպի ներքե, գոգաւորութիւնները և բնական լճակներ կազմում, ինչպէս Օճախլուն՝ Քեանքեանի մօտ: Տեղացիներն էլ ամբարն համար ջուր տնտեսելու նպատակով բոլոր գիւղերի մօտ՝ առանց բացառութեան՝ մի կամ մի քանի մեծ աւազաններ են շինել 20—50 մետր լայնութեան և 1—3 մետր խորութեան, ուր ամբարւում է այդ վտակների ջուրը՝ առաւելապէս կենդանիներ ջրելու: Սակայն աշնանը և ձմեռանը, երբ սաստիկ ցրտից ամեն ինչ սառչում է և մօտ 1 $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան ձիւն նստում ու սաստիկ քափին ահագին բուք բարձրացնելով կտրում ամեն տեսակ հաղորդակցութիւն, խեղճ տեղացիները ձիւնը լցնում են կաթսաները, դնում կրակին հալում և այդ ջուրը գործածում, իսկ կենդանիները ջրելու համար պատրաստում են «Կարլիխ»—ձիւնանոց.—Սա երկու մետր